

ČLANCI

Amateri ili profesionalni i organizirani crkveni glazbenici?

Razmišljanje o položaju, profesiji i udruženju crkvenih glazbenika u Hrvatskoj

Duro Tomašić, Zagreb

Pitanje – trebaju li nam u liturgijskoj glazbi amateri ili školovani, profesionalni crkveni glazbenici sa svojim stručnim udruženjem – često se u prošlosti postavljalo u glazbenim krugovima katoličke Crkve u Hrvatskoj. Pravoga, potpunog odgovora, dakako, nije bilo jer u prošlom društvenom sustavu to nije bilo moguće realizirati. Danas u slobodnoj Hrvatskoj imamo *Institut za crkvenu glazbu*, u sklopu Katoličkog bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, za odgoj i obrazovanje visoko stručnih crkvenih glazbenika, i trebali bismo odgovoriti na ovo, za Crkvu i za vjernike, važno pitanje. Zato bismo trebali najprije utvrditi načela i značajke zanimanja crkvenog glazbenika, a zatim pravila djelovanja profesionalnoga crkvenog glazbenika u usporedbi s amaterima, te raščlambu postojećeg stanja u liturgijskoj glazbi.

U priličnom nezadovoljstvu svojim položajem i stanjem u liturgijskoj glazbi, malobrojni školovani crkveni glazbenici postavljaju odgovornim osobama u Crkvi ozbiljno pitanje: treba li u bogoslužju i dalje podržavati glazbene amatere bez stalnog honorara i plaće, što znači i bez odgovornosti, ili postupno uvoditi u odgovoran posao crkvenoga glazbenika, stručnjake profesionalce sa stalnom plaćom, koji će mjerodavnim osobama i odgovarati u Crkvi za svoj stručni posao, pomažući svećenicima u bogoslužju i izvan liturgije, provodeći u praksi sve zakone i propise liturgijske glazbe od posebnoga značenja u pastoralu. Svaki djelatni crkveni glazbenik na župi, u katedrali ili u redovničkoj zajednici treba se skrbiti o repertoiru i arhivu liturgijskih skladbi (i pučkih i zbornih) za cijelu liturgijsku godinu, o repertoiru skladbi za orgulje, ali i o umjetničkom sviranju, zatim o doličnom pjevanju i pučkih liturgijskih i zbornih skladbi uvježbavajući nove skladbe stalno i redovito (i sa zborom i sa pukom prema načelima suvremene metodike). Plaćeni, profesionalni crkveni glazbenik trebao bi za to i odgovarati, jer mu je to zanimanje. A zanimanje je posao koji čovjek stalno obavlja. Značajke su zanimanja: specijalizirana djelatnost, obavljanje trajno na određeni način (u svrhu proizvodnje ili) u svrhu pružanja korisnih usluga, te glavni izvor prihoda (za materijalnu egzistenciju i određeni društveni položaj). – Za određeno zanimanje pak potrebno je posebno znanje, vještina, obrazovanje i kvalifikacije.

Prema Goodeu¹ tri su bitne osobine zanimanja: prestiž, moć i dohodak. U Hrvatskoj je malo ljudi ovoga zani-

manja (crkveni glazbenik) a tri značajke su zaista na vrlo niskoj razini.

Amater je čovjek koji neki posao radi iz ljubavi, za zabavu, nestručno, neprofesionalno², ne zbog plaće i zarade nego iz ljubavi prema dotičnom poslu.

Profesija je pak uska specijalnost. To u našem slučaju znači da profesionalni crkveni glazbenik nije samo glazbenik, nego je crkveni, specijalizirani *liturgijski* glazbenik. On se suprotstavlja amateru, jer mu je to specijalizirano zanimanje, za koje prima plaću, ali zato, suprotno amateru, i odgovara za obveze, dužnosti koje obavlja, pa i za učinak svog posla.

Prema Goodeu³ dvije su temeljne značajke profesionalizma:

1. *Produženo obrazovanje u svrhu stjecanja (i usavršavanja i održavanja) specijaliziranog znanja;*
2. *Usmjerenje prema pružanju neke usluge, praćeno osjećajem zajedništva;*

Kad se pak formira određena profesionalna skupina, isti autor drži da je treba učvrstiti (moć) pomoću oblikovanja sveza s kolegama i uz pomoć ostalih društvenih odnošaja. Svaka profesija (pa i crkvenog glazbenika) trebala bi imati još deset dodatnih značajki:

1. Svaka profesija određuje svoje vlastite standarde obrazovanja i osposobljavanja za određenu djelatnost;
2. Studenti određene profesije trebaju oblikovati i njegovati ozbiljniji osjećaj za zajednicu;
3. Profesionalna se praksa zakonski potvrđuje dozvolom (licencom);
4. Dopuštenje za rad izdaju članovi te profesije;
5. Propise vezane za određenu profesiju oblikuju članovi te profesije;
6. Određena bi profesija trebala imati i visoke dohotke, moć i prestiž;
7. Profesionalni bi stručnjak trebao biti slobodan od laičkog vrednovanja i nadzora;
8. Propisi o praksi, koje propisuje određena profesija, trebali bi biti stroži od zakonske kontrole;
9. Članovi određene profesije trebali bi se čvršće identificirati i međusobno povezati;
10. Profesija bi trebala biti konačno zanimanje.

Ad 1. (Svaka profesija određuje svoje vlastite standarde obrazovanja i osposobljavanja za određenu djelatnost.)

Glavne, opće standarde obrazovanja crkvenoga glazbenika postavili su, u cijelom svijetu, stručnjaci za crkvenu glazbu, profesionalci, i provode se također u svim glazbenim školama crkveno-liturgijske usmjerenosti. I kod nas, na *Institutu za crkvenu glazbu* u Zagrebu, uz opću stručnu glazbenu naobrazbu u standarde obrazovanja liturgijskoga glazbenika ulazi i specijalno obrazovanje (*Gregorijanski koral, Poznavanje crkvene glazbene literature, Liturgika, Zakoni crkvene glazbe* itd.)

Ad 2. (Studenti određene profesije trebaju formirati i njegovati ozbiljniji osjećaj za zajednicu.)

Uz ostale zajedničke aktivnosti, studenti crkvene glazbe skupnim, zajedničkim djelatnim sudjelovanjem u liturgiji, posebice pjevanjem, oblikuju i njeguju osjećaj za zajednicu. "Zajedničko pjevanje učvršćuje jedinstvo skupine".⁴ "Kad pjevam, izlazim iz svoje osame i zatvorenosti, upravo nešto pripočujem; odričući se svoje posebne visine glasa i svoga prirodnog ritma da bih se prilagodio zajedničkoj visini i ritmu, povećavam jedinstvo skupine a istovremeno i svoj osjećaj pripadnosti".⁵ Posebice to vrijedi za naizmjenično pjevanje u kojem se "skupina osjeća više ujedinjenom, jer je svatko zajednički, uz pomoć drugoga, izveo zajedničko djelo".⁶ Općenito možemo reći da crkvena glazba "promiče jednodušnost"⁷ jer duboko ulazi u život liturgijske zajednice i u osjećajni život svakog pojedinca. (O ovoj značajki vidi i kasnije u tekstu o bitnim osobinama svakoga liturgijskog glazbenika: komunikativnost.) Dakle, ovu značajku, osjećaj za zajednicu, studenti crkvene glazbe postižu i njeguju vjerskim i glazbenim životom, posebno u liturgijskoj zajednici.

Ad 3. (Profesionalna se praksa zakonski potvrđuje dopuštanjem.)

To znači da bi svaki profesionalni crkveni glazbenik trebao imati diplomu visoke stručne spreme crkvenoga glazbenika i položen poseban stručni ispit pred biskupskim povjerenstvom. Tek svjedodžba o položenom stručnom ispitu za liturgijskoga glazbenika trebala bi mu dati pravo da može svirati, dirigitirati i voditi pjevanje u svećanim liturgijskim funkcijama, poglavito u katedralama, sjemenišnim crkvama, te važnijim i većim crkvama redovničkih zajednica, pravo da može (pravilno) uvježbavati liturgijsko pjevanje (zborno, koralno, pučko), a također i na određeni položaj i plaću.

Ad 4. (Dopuštenje za rad izdaju članovi te profesije.)

Dopuštenje za aktivno sudjelovanje u liturgiji trebao bi dati nadležni ordinarij za svakoga svog profesionalnog crkvenog glazbenika na temelju diplome visoke glazbene škole za crkvene glazbenike i položenoga stručnog ispita. Diplomom i svjedodžbu o položenom stručnom ispitu trebali bi pak dati samo visoko stručni, profesionalni crkveni glazbenici.

Ad 5. (Propise vezane za određenu profesiju oblikuju njeni članovi.)

Crkveni glazbenici imaju zakone i propise liturgijske glazbe koje su oblikovali visoki stručnjaci za crkvenu glazbu, a sadržani su u enciklikama papâ i uputama Kongregacije za bogoštovlje, te u odredbama ordinarija. Svaki ordinarij trebao bi imati barem jednog savjetnika – stručnjaka za liturgijsku glazbu. Također bi i Udruženje crkvenih glazbenika svojim pravilima, statutom i etičkim kodeksom trebalo propisati i norme djelovanja u skladu sa službenim zakonima liturgijske glazbe.

Ad 6. (Određena profesija bi trebala imati i visoke dohotke, moć i prestiž.)

Zato ima pravo zahtijevati i birati najsposobnije kandidate za studij određenoga zvanja. Selekcija se provodi na prijemnim ispitima visoke škole za crkvene glazbenike. Kod nas je to Institut za crkvenu glazbu "Albe Vidaković" Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Studij glazbe je dug i mukotrpan. Učenje glazbe počima u nižoj, nastavlja se u srednjoj glazbenoj školi, a završava na visokoj glazbenoj školi za crkvene glazbenike. To znači da primjerice profesionalni orguljaš treba barem 10 godina učenja i vježbanja uz nastavak *stalnog* vježbanja određene glazbene vještine (barem u sviranju) i održavanju znanja i kondicije. Usporedbom s ostalim visokim stručnim zanimanjima ustanovit ćemo da primjerice profesor, pravnik, ekonomist i dr. studira oko 4, liječnik oko 5, teolog oko 5 ili 6 godina, a crkveni glazbenik najduže: barem još nekoliko godina više. A kakva mu je – kod nas – plaća za taj trud, profesionalnu stručnost i za nastavak usavršavanja *stalnim* vježbanjem i proučavanjem stručne literature i repertoira? Nažalost, za mnoge tako niska da si ne mogu nabaviti niti nužno potrebnu literaturu. Može li se govoriti o moći i prestižu profesionalnih crkvenih glazbenika u kulturi, umjetnosti, društvu? Tu povlasticu imaju samo rijetki sa višim društveno-gospodarskim položajem i sa unaprijed osiguranom materijalnom egzistencijom. Nažalost, samo takvi, dobro situirani, mogu, na međunarodnim skupovima crkvenih glazbenika, prezentirati našu crkvenu glazbu i glazbenu kulturu.

Kakav je danas, u Hrvatskoj, društveni položaj crkvenoga glazbenika? U odgovoru na to pitanje treba imati na umu i objektivne pokazatelje tog položaja – plaću, uvjete rada, kvalitetu njegovog života i subjektivni stav crkvenog glazbenika o realnom, poželjnom položaju i mjestu, kako u narodu tako i u Crkvi.

Usporedimo li ugled i društveni položaj, primanja, mogućnosti rada i napredovanja crkvenih glazbenika u Hrvatskoj sa državama zapadne Europe, dobit ćemo prilično negativnu predodžbu o društveno-gospodarskom statusu naših crkvenih glazbenika. Primjerice, u Njemačkoj je crkveni glazbenik plaćen prema stupnju svoje stručnosti, završenoj glazbenoj školi i prema znanju, vještini i umjetničkom dometu koje pokaže na stručnom ispitu pred posebnim biskupskim povjerenstvom. Ondje, u većim i važnijim crkvama, posebno u katedralama, ne može biti stalno namješten crkveni glazbenik s određenom plaćom, ako nema visoke kvalifikacije i položen posebni stručni ispit. Ondje postoji i mogućnost napredovanja u viši stupanj crkvenog glazbenika, što mu daje pravo na veću plaću; to svakako djeluje poticajno. Zar ne bismo i mi (Crkva-BK, župnici, možda uz pomoć upravnih vlasti općine, županije) mogli slično organizirati vrednovanje, pa i nagrađivanje naših crkvenih glazbenika? Da. Ali nešto bi trebalo mijenjati! Mnogi će, čitajući ove retke,

pomisli da sada u gospodarskoj krizi Hrvatske nije vrijeme da se o tome piše i raspravlja. Pitam: kada će doći to vrijeme prikladno za raspravu bez gospodarskih poteškoća? Do sada ga nije bilo! A da li se ne može doista barem nešto učiniti? Zar utilitarna vrijednosna orijentacija ne ovisi o ozbiljnim egzistencijalnim problemima crkvenog glazbenika? Može li on u dovoljnoj mjeri posvetiti svoj život i rad crkvenoj glazbi kao skladatelj, učitelj, orguljaš, zborovođa ako ga tište temeljne gospodarske poteškoće? Često su toliko teške te si mnogi ne mogu nabaviti ni nove zbirke skladbi, pjesmarica, kantuala, posebice onih iz inozemstva. A ako želi novim saznanjima dopuniti i proširiti svoje stručno i ideološko znanje i popuniti svoj repertoar novim skladbama, može li to bez temeljne materijalne egzistencije? Ne govorim ni o pretplati barem na jedan inozemni stručni časopis. Mnogi nisu pretplaćeni niti na naš jedini stručni časopis za crkvenu glazbu *Sv. Cecilija!*

Trebalo bi temeljito istražiti koji su osobni motivi studenata crkvene glazbe za izbor baš spomenuta zvanja crkvenog glazbenika (kao glavno ili kao dopunsko zanimanje). Bez jasnog uvida u buduće probleme zanimanja ili profesije crkvenog glazbenika, čini se da su mnogi studij crkvene glazbe izabrali zbog ljubavi prema orguljama ili općenite privlačnosti crkvene glazbe; žele biti dirigenti-zborovođe, rijetki pak žele postati profesori, vrlo rijetki skladatelji, muzikolozi. No, koliko njih doista žele biti profesionalni liturgijski glazbenici?

Materijalni motiv ne postoji, jer ga u crkvenoj glazbi nema. Slično je i sa društvenim ugledom. Idealizam mladih ljudi, koji studiraju crkvenu glazbu, mogao bi se, ukoliko se prilike bitno ne promijene, pretvoriti u grubu zbiljnost sadašnjice, pa i skepticizam budućnosti. Nadam se, da to mjerodavni čimbenici, posebice u Crkvi, neće dopustiti, jer su u bogoslužju potrebni profesionalni crkveni glazbenici.

No, još nisam pročitao u dnevnom tisku (pa ni u GK) oglas kojim župnik ili crkvena ustanova u Hrvatskoj traži kvalificiranoga crkvenog glazbenika uz pristojnu plaću. To ne znači da nema potražnje za orguljašima i zborovođama-dirigentima. Potražnja je velika, ali, nažalost, samo za nekvalificiranim amaterima, uglavnom volonterima (tj. besplatno ili uz simboličnu nagradu) bez ikakvoga ugovora. To ne znači da nisu potrebne usluge visokostručnih crkvenih glazbenika. Svako svečano ili pjevano bogoslužje nedjeljom ili blagdanom, vjenčanja i ostale svečane liturgijske funkcije zahtijevaju i adekvatnu liturgijsku glazbu. Potrebe su velike, ali – kako ističu čimbenici u Crkvi – financijske su mogućnosti male (ponegdje možda samo za crkvenu glazbu?). Zato u liturgijsku glazbu "uskaču" glazbenici različitih profila, od studenata glazbe do amatera, pa i ljudi različitih zanimanja

koja nemaju nikakve veze s glazbom, od činovnika do obrtnika i poljoprivrednika. Sve su to, više ili manje, ljudi dobre volje, ali bez poznavanja zakona i propisa liturgijske glazbe, bez dovoljnog poznavanja repertoira, tehnike sviranja i dirigitiranja, ponegdje i bez temeljnog poznavanja liturgije. Oni obično u župama održavaju "status quo" tj. u liturgiji sviraju i pjevaju godinama isti repertoar, iste skladbe, oni pak koji se usuđuju pjevati uvijek iste skladbe i na smotrama crkvenih zborova. Ponegdje su stalno godinama i pjevači isti bez prinove, bez pomlađivanja.

Ad 7. (Profesionalni stručnjak bi trebao biti slobodan od laičkog vrednovanja i laičkog nadzora.)

Spomenuta značajka profesionalne djelatnosti mogla bi se primijeniti i u slučaju kada profesionalnoga crkvenog glazbenika nadzire i vrednuje ne samo prosječni, neupućeni vjernik, nego i svećenik, liturg, koji nema dostatne glazbene naobrazbe. Rad crkvenog glazbenika bi trebao vrednovati *Dijecezanski odbor za crkvenu glazbu* ili *liturgijski odbor* (ako postoje) ili *Institut za crkvenu glazbu*. U svakom dijecezanskom liturgijskom odboru, ako u dijecezi ne postoji Odbor za crkvenu glazbu, trebao bi barem jedan član biti visoko kvalificirani crkveni glazbenik. I II. vatikanski sabor je preporučio: "Osim odbora svete liturgije neka se u svakoj biskupiji, gdje je moguće, ustanove odbori svete glazbe i umjetnosti".⁸

Vrednovanje glazbe, a posebno liturgijske glazbe koja nije sama sebi svrhom, nije samo estetski doživljaj. Ovisi i o muzikalnosti vrednovatelja i (ne)muzikalnoj okolini u kojoj on živi, a posebno o glazbenom i liturgijskom odgoju i obrazovanju. Prema tome, laik ne može vrednovati profesionalnoga crkvenog glazbenika.

Nažalost, brojni župnici često uvažavaju mišljenje puka, a ne stručnjaka o pojedinim pučkim popijevkama ili liturgijskim skladbama, pa i o načinu sviranja orguljaša, premda nedovoljno informiran puk nema pravilan, objektivni kriterij procjenjivanja vrijednosti glazbenih djela. Puk prihvaća ono što mu se nudi ako mu se sviđa i što ga emocionalno privlači i zadovoljava, bez obzira na objektivno vrijednu liturgijsku i umjetničku kvalitetu. Pretežno su to lake, sentimentalne popijevke. Mladi uz to, danas, vole i skladbe s naglašenim sinkopiranim ritmom, koji daje duševni dojam nemira i napetosti (u liturgiji koja treba smirivati vjernike!), a manje pridaju važnosti ozbiljnosti melodije i dubini teksta koji je primaran u vokalnoj glazbi, posebno u liturgijskim skladbama. I melodija i pratnja također imaju svoje liturgijske zakonitosti kao i tekst, i treba ih u bogoslužju poštivati.

Konačno, svećenik bi trebao znati koji je pravi put: od oltara k puku ili od puka k oltaru? Tko koga u crkvi pou-

čava i vodi pravim putem produhovljene religioznosti: svećenik vjernike ili vjernici svećenika?

Ad 8. (Propisi o praksi, koje propisuje određena profesija, trebali bi biti stroži od zakonskog nadzora.) Zakoni i propisi Crkve o liturgijskoj glazbi i crkvenim glazbenicima su stroži nego što se to od strane svećenika i biskupa traži u praksi, ako ih kao obvezu crkvenog glazbenika shvatimo ozbiljno i odgovorno. Prave zakonske kontrole crkvenog glazbenika i liturgijske glazbe od strane Crkve nema. Za nadzor rada crkvenoga glazbenika trebalo bi se pobrinuti buduće stručno udruženje crkvenih glazbenika, na čijem čelu bi trebao biti biskup, (stručnjak-liturgičar sa primjerenom glazbenom naobrazbom) ili Odbor za crkvenu glazbu (dijecezanski ili interdijecezanski).

Ad 9. (Članovi određene profesije trebali bi se čvršće identificirati i međusobno povezati.)

To bi profesionalni crkveni glazbenici mogli postići svojim stručnim i službenim udruženjem, svojim posebnim glasilom (ili u sklopu časopisa *Sv. Cecilija*), glazbenim nastupima koje bi organiziralo udruženje, stručnim sastancima i raspravama, javnim predavanjima, tiskanjem djela svojih članova.

Ad 10. (Profesija bi trebala biti konačno zanimanje.)

To bi značilo da crkveni glazbenik ima crkvenu glazbu (sviranje, zborovodstvo, nastava, liturgijsko pjevanje) kao jedino zanimanje, a ne kao nuz-zanimanje. Kod nas su to rijetki profesori crkvene glazbe u *sjemeništima, srednjim* vjerskim školama, *Institutu za crkvenu glazbu*. U današnjim uvjetima, dok se ne riješi status diplomiranih crkvenih glazbenika, kao "manje zlo" privremeno rješenje bi moglo biti, ako bi diplomirani crkveni glazbenik sa višom stručnom spremom bio namješten kao profesor glazbe u bilo kojoj školi ili kojoj drugoj instituciji i uz to se bavio liturgijskom glazbom. Ovo rješenje je, za sada, možda jedino moguće, ali je daleko od optimalnog. U prilog ove tvrdnje sjetimo se samo davno prošlog vremena kada su učitelji bili orguljaši. Malo je tada bilo liturgijskih skladbi u liturgiji.

Da bude problematika ovog pitanja – amaterizam ili profesionalizam u crkvenoj glazbi – prezentirana potpunije i prijedlozi za moguće rješenje, u datim okolnostima, što adekvatniji, dopunit ćemo ovo razmišljanje rezultatima proučavanja povijesti razvoja različitih zanimanja Wilenskog i Lebeauxa.⁹ Oni su upozorili na slijedećih 5 čimbenika koji su nužni za postignuće profesionalnog statusa:

1. Trebalo bi obavljati određeno zanimanje u punom radnom vremenu;
2. trebalo bi uspostaviti sustav obrazovanja povezanog sa Sveučilištem;

3. trebalo bi ustrojiti profesionalno udruženje i na lokalnoj i na nacionalnoj razini;
4. trebalo bi provesti pravnu zaštitu monopola nad određenim vještinama;
5. trebalo bi formirati etički kodeks, kojega su se dužni pridržavati svi članovi profesije (odnosno članovi profesionalnog udruženja).

Ad 1. (Trebalo bi izvršavati određeno zanimanje u punom radnom vremenu.)

Ovaj čimbenik – puno radno vrijeme – odgovara Goodeovoj desetoj značajki: konačno zanimanje.

Ukoliko diplomirani crkveni glazbenik nije redovnik(-ca) ili nije u stalnom radnom odnosu u kojoj crkvenoj obrazovnoj ustanovi kao profesor glazbe sa punim radnim vremenom (u općoj obrazovnoj srednjoj vjerskoj školi, srednjoj ili visokoj školi za crkvenu glazbu, teološkom fakultetu) nego je honorarno zaposlen samo nekoliko sati tjedno za liturgijsku glazbu u župi (orgulje, pjev. zbor, pučko pjevanje), ovo mu je sporedno zanimanje. Glavno mu je zanimanje, u punom radnom vremenu, redovito u necrkvenoj obrazovnoj ustanovi (niža ili srednja opće-obrazovna škola). Možda bi mnogi, financijski bolje situirani, župnici mogli uzeti u stalni radni odnos uz vjeroučitelja-profesora katehetike, i crkvenog glazbenika koji bi mu mogao pomoći, da ispuni puno radno vrijeme, i u uredskim administrativnim poslovima, organizacijskim, karitativnim i tako ga osloboditi spomenutih poslova da se može potpuno posvetiti sakramentalnom životu svojih župljana. Laik može izvršavati, umjesto svećenika, mnoge poslove u župi, ali vjernicima ne može podijeliti niti jedan sakrament. To je pravo i dužnost samo svećenika, koji bi time imao više vremena za pripremu svojih dužnosti u crkvi. Prisjetimo se, koliko treba samo vremena za pripremu dobre propovijedi, ili redovito praćenje suvremenog vjerskog tiska, novosti u Crkvi, teologiji, a koliko vremena preostaje župniku ili kapelanu za produbljenje vlastitoga duhovnog života?

Možda bi, u ovim okolnostima, bilo jedno od mogućih rješenja kad bi u manjim župama bio i katehist i crkveni glazbenik u jednoj osobi. Takve bi, u ovom slučaju, trebalo školovati: crkvenu glazbu bi mogli učiti u srednjoj školi za crkvenu glazbu (koja sada ne postoji, ali koju bi svakako trebalo formirati!!!), a katehniku na Katehetskom institutu.

Ad 2. (Trebalo bi uspostaviti sustav obrazovanja povezanog sa Sveučilištem.)

U ovaj čimbenik mogli bismo uklopiti i Goodeovu 1., 2. i 3. značajku formiranja određene profesije. Kod nas već 30 godina postoji Institut za crkvenu glazbu Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, koji danas formira visoko stručne crkvene glazbenike. Prema tome kod nas se ovaj čimbenik profesionalnog statusa – sustavno visokoškolsko obrazovanje – poštuje i provodi u potpunosti.

Ad 3. (Trebalo bi formirati profesionalno udruženje i na lokalnoj i na nacionalnoj razini.)

Crkveni glazbenici u Hrvatskoj nikad nisu imali svoje profesionalno udruženje za propagiranje i zaštitu profesije crkvenoga glazbenika, ali niti za zaštitu liturgijske glazbe. Trebalo bi ga čim prije formirati jer je interes za studij crkvene glazbe na Institutu za crkvenu glazbu u Zagrebu sve veći (za upis u I. semestar ove školske godine bilo je 30 kandidata), a to znači da ćemo svake godine imati sve više diplomiranih crkvenih glazbenika.

Profesionalno udruženje treba štiti i propagirati ne samo profesiju, nego i djela crkvenih glazbenika, a to znači pretežno djela skladana za liturgiju i njihovo izvođenje izvan liturgije, na koncertima i glazbenim priredbama.

Premda je profesija crkvenog glazbenika univerzalna, postoji u svim državama svijeta, u kojima postoji i organizirana katolička Crkva sa svojom posebnom liturgijom, ipak postoje razlike u praktičnoj primjeni liturgijske glazbe, ne samo pojedinih naroda, nego i pokrajina istoga naroda obzirom na običaje, tradiciju, kulturu, glazbenu baštinu... Zato bi trebalo uspostaviti udruženje crkvenih glazbenika prvo na mjesnoj, gradskoj i pokrajinskoj ili županijskoj razini, a zatim i na nacionalnoj razini za cijelu Hrvatsku. I II. vatikanski sabor je u svojoj *Konstituciji o liturgiji* rekao: "Budući da u nekim krajevima... žive narodi s vlastitom glazbenom predajom, koja ima veliko značenje u njihovom vjerskom i društvenom životu, nek se toj glazbi prizna njezina vrijednost i dade odgovarajuće mjesto kako u oplemenjivanju njihovog vjerskog osjećaja tako i u prilagođivanju bogoštovlja njihovu shvaćanju..."¹⁰

Profesionalno bi udruženje crkvenih glazbenika trebalo surađivati i sa Dijecezanskim odborima za crkvenu glazbu i sa liturgijskim odborom BK na unapređenju liturgijske glazbe. "Dolikuje da se taj odbor (za liturgijsku glazbu BK – op. ur.) savjetuje ne samo s dijecezanskim odborima nego i s drugim društvima koja u tom kraju vode brigu o glazbi."¹¹

Ad 4. (Trebalo bi provesti pravnu zaštitu monopola [isključivog prava, op. ur.] nad određenim vještinama.)

Crkveni glazbenici u Hrvatskoj nemaju pravnu zaštitu svojih djela, niti svog djelovanja. Ne postoji autorsko pravo skladatelja crkvene glazbe za izvedbe svojih djela (ne za izvođenje u liturgiji, nego na koncertima i drugim priredbama). Ostali skladatelji necrkvene glazbe imaju pravo i na zaštitu i na tantijeme za izvođenje svojih djela. Nestručnjak, priučeni orguljaš ili amater ne razlikuje laku glazbu od ozbiljne, liturgijske glazbe. Vrijednost i prikladnost skladbe za liturgiju prosuđuje emocionalno. Zato bi, uz poštovanje autoriteta Crkve i zakona crkvene glazbe, te stoljetne tradicije i dobrih običaja, trebala postojati i određena profesionalna autonomija pod nadzorom sposobnih i odgovornih čimbenika Crkve u primjeni zakona

crkvene glazbe, izboru prikladnog repertoira, metodama rada sa pjevačkim zborom, vođenju pučkog pjevanja. Amateri ne bi smjeli sudjelovati u liturgiji kao orguljaši ili zborovođe-dirigenti u stolnim crkvama i sjemenišnim crkvama. Katedrale se žarišta iz kojih bi trebala zračiti vrhunska liturgijska glazba, a sjemeništa su odgojno-obrazovni zavodi u kojima bi se trebala njegovati uzorna liturgijska glazba. A to zahtijeva samo vrhunske stručnjake, profesionalne crkvene glazbenike.

Ad 5. (Trebalo bi oblikovati etički kodeks, kojega su se dužni pridržavati svi članovi određene profesije, odnosno članovi profesionalnog udruženja.)

Za svaku profesiju, a posebno za profesiju crkvenog glazbenika nužan je etički kodeks koji bi se trebao strogo primjenjivati u praksi, a trebao bi upozoriti da je liturgijski glazbenik obavezan na adekvatne postupke u određenim situacijama. To bi trebao biti svojevrsan temelj pravilnika djelovanja crkvenog glazbenika kojeg su se dužni pridržavati svi članovi udruženja crkvenih glazbenika. Svakako bi u njemu – jer je etički kodeks – trebalo postaviti vrijednosne ocjene i ukazati na prave i istinske vrijednosti kao norme djelovanja. Crkveni glazbenici nalaze svoje norme djelovanja u Enciklikama papa, Konstitucijama Koncila, službenim Uputama Kongregacije za bogoštovlje, direktivama BK i svog ordinarija. No, to bi sve trebalo sintetizirati u jedan pravilnik djelovanja, jer su pojedini dokumenti i upute Crkve o liturgijskoj glazbi koje obvezuju na primjenu i izvršenje, nastajali tokom proteklih stotinu godina.

Profesionalni rad crkvenoga glazbenika treba počivati na slijedećim temeljnim vrijednostima, koje bi trebale biti sastavnice etičkog kodeksa budućeg udruženja crkvenih glazbenika, a koje su bitne osobine dobrog liturgijskog glazbenika: religioznost, stručnost i komunikativnost. Kršćansku ideologiju treba crkveni glazbenik primijeniti i u privatnom i u javnom životu i radu. *Religioznost* je primarna navlastitost svakoga pravog crkvenog glazbenika, što za nas znači da je praktični katolik, svojim životom vezan uz život Crkve. "Zato se umjetnik, koji ne ispovijeda vjerskih istina ili se udaljuje od Boga u svojoj duši i u svom životu, ni na koji način ne treba baviti vjerskom umjetnošću. Jer on nema onoga nutarnjeg oka, kojim bi mogao vidjeti ono, što zahtijevaju Božje veličanstvo i bogoslužje."¹² "Posve je drukčije kod umjetnika, u koga je jaka vjera i koji živi životom dostojnim kršćanina..."¹³ "Svakako treba da orguljaši i ostali glazbenici budu ne samo stručnjaci u pravilnom sviranju na povjerenom im glazbalu, nego da upoznaju unutarjni duh svete liturgije i da su njim prožeti te da tako obavljajući svoju službu u svakoj prigodi urese svete obrede prema pravoj naravi njihovih dijelova i promiču sudjelovanje vjernika."¹⁴

Stručnost crkvenoga glazbenika znači ne samo da posjeduje opće glazbeno znanje, umijeće i umjetnost, nego i

dobro poznavanje svog posebnog područja rada na polju liturgijske glazbe (orgulje, i/ili zborovodstvo, koral, glazbenu pedagogiju...). Stručnost uključuje i poznavanje, poštivanje i primjenu svih propisanih normi liturgijske glazbe.

O crkvenim glazbenicima u katoličkim zavodima, školama, sjemeništima i redovničkim zajednicama Koncil ističe da je za pouku i upotrebu glazbe potrebno da se "temeljito izobrazu učitelji, koji su određeni da poučavaju svetu glazbu."¹⁵

Komunikativnost, društvenost, pristupačnost, razgovorljivost i snalažljivost u ponašanju s ljudima je iznimna vrlina crkvenog glazbenika, posebno zborovođe-dirigenta i voditelja pučkog pjevanja.

Samo se po sebi razumije da treba poštivati i nadređene, ali i one koji su mu podložni, s kojima radi ili surađuje (kolege, učenici, studenti, pjevači). Ovdje može biti poseban problem poteškoće koje ponekad nastanu u odnosima orguljaša ili dirigenta prema župniku, jer se taj odnos može degradirati na ozbiljne nesuglasice, posebno u izboru i primjeni skladbi za liturgiju.

Treba spomenuti, uz župnike, još jedan nedostatak odgovornih čimbenika u Crkvi. *Institut za crkvenu glazbu* u Zagrebu je, do početka rata svake godine organizirao tečaj za crkvene glazbenike u trajanju od samo 4 dana, ali svećenici kao moderatori crkvene glazbe u župama nisu slali svoje orguljaše, dirigente i voditelje pučkog pjevanja ni na te kratke tečajeve (osim rijetkih iznimaka) da, prema svojim sposobnostima, makar malo prošire svoje obzore liturgijske glazbe. Nadamo se, da će u budućnosti i župnici, pa i redovnički poglavari(-ce) u tome biti revniji.

A sada, nakon razmišljanja o profesiji crkvenog glazbenika, treba spomenuti tko sve kod nas predvodi liturgijsku glazbu. Danas, u crkvenoj glazbi kod nas u Hrvatskoj, postoji desetak glavnih profila ljudi koji aktivno sudjeluju u liturgiji, sviraju pri bogoslužju, ili vode pučko i zbornu pjevanje:

1. Potpuni laici u glazbi. Što znaju o crkvenoj glazbi naučili su uglavnom od drugih laika (često "po sluhu"). Ne poznaju propise liturgijske glazbe, niti umjetničke zakone izvođenja glazbenih djela, a ne vladaju ni temeljnom tehnikom sviranja.
2. Posebnu skupinu čine mladi s gitarama (VIS-sastavi) koji uglavnom sviraju i pjevaju stranu zabavnu duhovnu glazbu u liturgiji (dopuštanjem i blagoslovom župnika, ordinarija). Hvalevrijedno je njihovo nastojanje da glazbom osvježe vjeronaučne sastanke, izlete, putovanja ili pješčenja na hodočašćima, ali ta i takva "duhovna" glazba nije prikladna za liturgiju, jer liturgija nije zabava!
3. "Priučeni" amateri koji su dijelom ovladali temeljnom tehnikom sviranja i pjevanja, ali o zakonima liturgijske glazbe ne znaju ništa, a mnogi nisu ni o samoj

liturgiji dovoljno poučeni. Ovi, u pojedinim župama vrlo ozbiljni i utjecajni ljudi, ali mediokriteti u liturgijskoj glazbi, mogu biti opasni za pravu liturgijsku glazbu jer u bogoslužje uvode često i takve skladbe, naročito mladi, koje nisu prikladne ni za koncertni podijum osrednje zabavne priredbe, jer pravi repertoar liturgijske glazbe slabo ili nikako ne poznaju.

Amater, kao nestručnjak, drugačije shvaća i vrednuje liturgijsku glazbu nego stručnjak, profesionalni crkveni glazbenik, koji dobro poznaje norme crkvene glazbe i utjecaj glazbe na duševnost čovjeka. Nedostatak znanja i vještine, te osjećaja za umjetničko izvođenje rezultira neadekvatnim postupcima. Jedina "prednost" je u tome što župnici ne moraju plaćati usluge amateru (osim kakve simbolične nagrade), ali to je i nedostatak jer, uz ostalo, ne mogu ni zahtijevati. Nema plaće – nema ni odgovornosti.

4. Časne sestre koje su – u nedostatku stručnih crkvenih glazbenika – popunjavale ovu prazninu, mnoge kao samouke ili "priučene" orguljašice i voditeljice pučkog crkvenog pjevanja. Pojedine su svojom ustrajnošću i revnošću – kao glazbeni amateri – i postigle određenu tehniku sviranja i pjevanja, ali im je, dobrim dijelom, još uvijek nedostatno poznavanje zakona i propisa liturgijske glazbe. Mnoge od njih, u sklopu svoje redovničke zajednice – unatoč dobre volje – nemaju dovoljno mogućnosti niti vremena da usavrše svoju oskudnu tehniku sviranja i dopune svoj repertoar instrumentalnih i vokalnih liturgijskih pučkih i zbornih skladbi. Svoje znanje bi mogle dopuniti doškolovanjem ili barem sudjelovanjem na tečajevima za crkvene glazbenike, što bi im poglavarice i župnici trebali omogućiti.
5. U većim gradovima gdje postoje glazbene škole, usputno za određeni honorar, crkvenom glazbom se bave i učenici tih glazbenih škola, studenti glazbe, absolventi pa i diplomirani glazbenici, koji posjeduju i glazbeno znanje i glazbeno umijeće, izvode glazbena djela prema propisima glazbene umjetnosti, ali malo ili nimalo ne žive s Crkvom, posebno ne s liturgijom i liturgijskom godinom; o propisima liturgijske glazbe također ne znaju ništa ili premalo. Budući da im je liturgijska glazba usputno zanimanje za džeparac (ili možda samo "hobby") repertoar liturgijske glazbe poznaju samo djelomično.
6. Rijetki intelektualci koji posjeduju višu glazbenu kulturu i znanje, te su aktivno uključeni u vjerski i glazbeni život Crkve i u nedostatku kvalificiranih crkvenih glazbenika, manje ili više uspješno ih zamjenjuju.
7. Voditelji pučkog pjevanja koji su uz studij katehetike na Katehetskom institutu u Zagrebu, pohađali i subotnji tečaj za voditelja pučkog pjevanja, posjeduju određeno znanje o liturgijskoj glazbi i temeljnu teh-

niku sviranja potrebnu za vođenje pučkog pjevanja u manjim župama, ali premalo za potrebe onih gradskih župa u kojima je intenzivan život s Crkvom.

8. Časne sestre katehistice koje su završile samo dvogodišnji studij crkvene glazbe na *Institutu za crkvenu glazbu*. Posjeduju osrednju glazbenu naobrazbu, ali su sposobne za vođenje pučkoga i zbornog pjevanja i za sviranje na orguljama pri liturgijskim funkcijama. Poznaju i principe liturgijske glazbe. Ali podliježu poslušnosti poglavaricama koje ih mogu premjestiti u drugu župu, u drugi samostan ili joj dati drugi i drugačiji posao unutar iste zajednice.
9. Kvalificirani glazbenici sa završenom višom ili visokom glazbenom školom ili glazbenom akademijom, koji su profesionalni glazbenici, ali nisu profesionalni crkveni glazbenici, nego im je liturgijska glazba nuz-zanimanje. Brojni među njima poznaju zakone liturgijske glazbe i repertoar liturgijskih skladbi, jer se godinama bave i liturgijskom glazbom, poneki pak skladaju djela za liturgiju.
10. Malobrojni glazbenici koji su završili visoku školu za crkvenu glazbu i koji su profesionalni glazbenici (npr. profesori glazbe), ali, nažalost, nisu profesionalni crkveni glazbenici. Liturgijskom glazbom se bave kao sekundarnim zanimanjem.
11. Također malobrojni diplomirani crkveni glazbenici, visoko kvalificirani, dijelom su profesionalni crkveni glazbenici, vezani službom uz katedrale, sjemeništa, srednje vjerske škole, bogoslovne fakultete. Nažalost, dio njih se ne bavi profesionalno crkvenom glazbom zbog materijalne egzistencije.

Među spomenutim profilima aktivnih sudionika u crkvenoj glazbi konkurencije nema, jer se pretežan dio njih (osim malobrojnih profesionalnih crkvenih glazbenika) u mjestima gdje žive ili u svojim župama, bave crkvenom glazbom kao dopunskim vrelom prihoda, ili kao sekundarnim zanimanjem, ili im je glazba "hobby". Dakle, crkvenom glazbom se bave više iz zabave, amaterizma i vlastitog zadovoljstva, nego iz ozbiljnih liturgijskih pobuda. Konačno, crkvenih glazbenika nema dovoljno (pa niti amatera), a brojni su upravitelji župa, u nedostatku profesionalnih crkvenih glazbenika, zadovoljni ako u župi mogu pronaći kojeg vjernika dobre volje, bez obzira na njegovu glazbenu stručnost, koji mu može pripomoći sviranjem i pjevanjem u liturgiji. Ovom se može dodati kako ni nagrade pravim, školovanim crkvenim glazbenicima za njihov trud, nisu adekvatne, pa nije čudo što nema ponude, ni konkurencije. Usput pripominjem da nije bilo ni interesa za tečajeve crkvene glazbe (jedanput godišnje), koje je organizirao *Institut za crkvenu glazbu* u Zagrebu.

Nakon razmišljanja o značajkama djelovanja profesionalnih crkvenih glazbenika, nabrojiti ću ukratko glavne

čimbenike prilično negativnog stanja liturgijske glazbe u Hrvatskoj. U bližoj budućnosti trebalo bi temeljito istražiti pozitivnosti i negativnosti u crkvenoj glazbi (pučko pjevanje, zorno pjevanje, poglavito u misama koje prenosi *Hrvatski radio*, glazbala, glazbenici, arhivi) u svrhu poboljšanja postojećeg stanja.

Slijedeći, samo nabačeni i tek neki, čimbenici problematike naše crkvene glazbe, vezani uz naslov ovoga članka, mogu poslužiti i kao teme za buduće rasprave:

– Nema dovoljno kvalificiranih crkvenih glazbenika. Crkva bi trebala imati više kvalitetnih, profesionalnih liturgijskih glazbenika, ali ulaže premalo sredstava za njihovo školovanje. Netko bi se u Crkvi morao brinuti i za znanstveni i umjetnički razvitak crkvene glazbe.

– Ako se ubrzo ne ustroji *srednja škola za crkvene glazbenike* neće biti dovoljno ni osrednje kvalificiranih orguljaša koji bi trebali voditi i pučko liturgijsko pjevanje. *Institut za crkvenu glazbu* sada odgaja samo crkvene glazbenike visoke stručne spreme, ali ograničen broj; za primitak pak na studij crkvene glazbe kandidati trebaju položiti strogi prijemni ispit, što zahtijeva završenu srednju glazbenu školu ili srednju opće-obrazovnu školu te solidno glazbeno znanje i umijeće.

– Porast broja diplomiranih crkvenih glazbenika, koji će uslijediti za koju godinu, uz neriješen njihov gospodarski i društveni status, uzrokovat će pad njihovoga životnog standarda, osiromašenje, nezaposlenost, emigraciju ili prekvalifikaciju za drugi i drugačiji posao. To bi bila velika šteta i za Crkvu i za crkvenu glazbu, jer su se većinom školovali zato da budu crkveni glazbenici.

– Rad crkvenih glazbenika nije organiziran. Nemaju svoga stručnog udruženja. Nema pravoga stručnog nadzora rada crkvenog glazbenika, nema ni adekvatne nagrade pa nema ni odgovornosti za dosljednu primjenu liturgijskih propisa. Profesionalni crkveni glazbenici ne kontroliraju nijedan aspekt ni svoje egzistencije, niti stanja u liturgijskoj glazbi. Danas je njihov utjecaj na unapređenje liturgijske glazbe minimalan, jer nemaju ni mogućnosti niti prava.

– Nef profesionalni crkveni glazbenici, amateri, ne obavljaju posao liturgijskog glazbenika onako kako bi to trebalo činiti.

– Repertoar i način njegovog realiziranja u mnogim crkvama ne odgovara ozbiljnosti i važnosti liturgije, jer nema stručne kontrole, a zakoni, propisi i upute o liturgijskoj glazbi provode se samo djelomično.

– Nema dijecezanskih odbora za liturgijsku glazbu. Nema ni njihove skrbi za liturgijsku glazbu.

– Liturgijska glazbena nakladnička djelatnost je minimalna, što znači da je nedostatna.

– Nema natječaja za tekstove novih liturgijskih skladbi, posebno novih liturgijskih popijevaka.

- Nema natječaja za nove liturgijske skladbe. (Nedostaju li financijska sredstva ili dobra volja ili organizacijske sposobnosti ili liturgijski duh ili?)
- Svećenici ili časne sestre katehistice ili crkveni glazbenici ne uče redovito nove liturgijske pučke popijevke s pukom (mnogi niti s djecom).
- Orgulje su, velikim dijelom, zapuštene.
- Liturgijski glazbeni arhivi su nesređeni i nepotpuni.
- Mnogi pjevački zborovi su nepotpuni ili oskudni, neujednačeni, često bez stručnog vodstva.
- Dosadašnje izvedbe mnogih zbornih i pučkih skladbi u misama koje svake nedjelje prenosi Hrvatski Radio su ispod dopuštene umjetničke i liturgijske razine, jer nitko od stručnjaka ne kontrolira ni što će se izvoditi, ni kako, niti na koji se dio mise što izvodi.
- Slično stanje je i u crkvama turističkih mjesta. Što nam daju stranim turistima od naše liturgijske glazbe?
- Kakva je liturgijska glazba u kapelicama staračkih domova, bolnica?
- Mnoge (strane) skladbe u misama za mlade nemaju nikakve veze s liturgijom. Tko to podržava i promiče?
- Odnos crkveni glazbenik – župnik (ili celebrant) dijelom je neusklađen.

* * *

Možda će i ovaj članak, poput mnogih drugih, biti samo „glas vapijućeg u pustinji” kojega, najvjerojatnije, kao ni do sada, mjerodavni faktori u Crkvi neće ni pogledati (mnogi nisu ni pretplaćeni na *Sv. Ceciliju*) premda je napisan da potakne na razmišljanje, dijalog, konstruktivne zaključke i akciju odgovorne svećenike, posebno biskupe, pa i utjecajne crkvene glazbenike koji bi mogli promijeniti na bolje sadašnje – nepovoljno – stanje crkvene glazbe i crkvenih glazbenika.

Vodi li nebriga, nehaj, možda neupućenost, neznanje ili nesposobnost, a time i nemoć odgovornih faktora Crkve u Hrvatskoj još uvijek malobrojnu profesiju crkvenih glazbenika u deprofesionalizaciju i dekvifikaciju, daljnje osiromašenje pa i feminizaciju?

Crkvena glazba je umjetnost koja služi liturgiji dajući joj veći sjaj i prodornu moć u duševnost vjernika. Dakle, prva joj je svrha „slava Božja i posvećenje vjernika”¹⁶, a koliko je naše nastojanje o unapređenju ove umjetnosti da bude na što veću slavu Božju i dublji „duhovni život vjernika”¹⁷ i – prema tome – da „bude zaštićena od svega, što bi moglo umanjiti njeno dostojanstvo...”¹⁸ da može učvrstiti „postojani život u milosti po euharistijskoj žrtvi”¹⁹?

Dosta je riječi. Treba odlučiti i prionuti obnovi!

BILJEŠKE

- 1 Goode, W.: *Enchroachment, charlatanism and emerging profession*. *American Sociological Review*, 25:902-914.
- 2 Klaić, B.: *Veliki rječnik stranih riječi*. Zora, Zagreb, 1974. str. 53.
- 3 Vidi pod 1.
- 4 Stefani, G.: *Pjevanje*. U: *Pastoralna teologija liturgijskih slavlja*. Ed. Gelineau, J., Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1973. str. 26.
- 5 Ibid. str. 206.
- 6 Ibid. str. 206.
- 7 Gl. VI. Konstitucije o sv. liturgiji *Sacrosanctum Concilium* II. vatik. koncila, t. 112. (Vidi u: *Upute crkvenim orguljašima* br. 9-12. 1963. ili u: Tomašić, Đ.: *Upute, propisi i zakoni crkvene glazbe*. Zagreb, 1970. *Skripta za studente Katehetskog instituta* u Zagrebu. Također i: *Služba Božja*. Makarska 1967. VII-3. Također i: *Dokumenti Drugog vaticanskog koncila*, K.S., Zagreb, 1970.)
- 8 *Dokumenti Drugog vaticanskog koncila*, K.S., Zagreb, 1970. str. 31. t. 46.
- 9 Wilensky, H. and Lebeaux, C.: *Industrial Society and Welfare*. Russel Sage Foundation, New York, 1958.
- 10 Vidi pod 7., t. 119.
- 11 *Uputa o glazbi u svetom bogoslužju SZO* od 5. III. 1967. Služba Božja, Makarska, 1967. VII.-3., t. 69. (Vidi i: Tomašić, Đ.: *Upute, propisi i zakoni crkvene glazbe*. Zagreb, 1970. *Skripte za studente Katehetskog instituta* u Zagrebu.)
- 12 *Musicae sacrae disciplina*. Nadbiskupski Duhovni Stol, Zagreb, 1958., t. 11. (Vidi i: Tomašić, Đ.: *Upute...* kao pod br. 11.)
- 13 Ibid. t. 12.
- 14 Vidi pod 11., t. 67.
- 15 Vidi pod 7., t. 115.
- 16 Vidi pod 7., t. 112.
- 17 Vidi pod 12., t. 1.
- 18 Vidi pod 12., t. 8.
- 19 Vodič za sudjelovanje vjernika u sv. misi (BK). *Vjesnik đakovačke biskupije*, br. 3-4/1961., t. 66.

Sretan i blagoslovljen Božić, na tom mladom ljetu svega obilja a najviše mira svim cijenjenim suradnicima, pretplatnicima, prijateljima
Sv. Cecilije želi
Uredništvo i uprava